

ENTRE ASCLEPI I LES MUSES

Un homenatge a Joana Zaragoza

ENTRE ASCLEPI I LES MUSES

Un homenatge a Joana Zaragoza

Coordinació de
Jesús Carruesco
Montserrat Duch
Montserrat Palau
Joan J. Pujadas

Tarragona, 2021

Índex

PRESENTACIÓ	7
UN LLARG CAMÍ	
Per a Joana Zaragoza <i>ad honorem</i>	13
<i>Pau Gilabert Barberà</i>	
Parlen les dones. Aportacions de Joana Zaragoza Gras als estudis de dones, gènere i feminisme	19
<i>Montserrat Palau Vergés</i>	
És Joana Zaragoza deixebla d'Heròdot?	31
<i>Joan Prat</i>	
LES FILLES DE PANDORA	
El concepte de <i>παρρησία</i> segons Filodem. N'hi ha tipus o graus?	51
<i>Montserrat Jufresa, Xavier Riu</i>	
Les portes com a símbol reclusiu a l'antiga Grècia	69
<i>Elisabet Huntingford Antigas</i>	
Autonomia femenina i violència sexual en els relats mítics sobre les nimfes	79
<i>Maria Dolors Molas Font</i>	
Entre sexe i castedat: pudicitia i poliamor en els temps dels Cèsars	87
<i>Diana Gorostidi Pi</i>	
La presència de les dones en els pergamins de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem (s. XII-XIII)	105
<i>Montserrat Sanmartí Roset</i>	
El sufragi de les dones a la premsa satírica catalana. Misogínia i anticlericalisme ..	121
<i>Montserrat Duch Plana</i>	
María Moliner, «la dona que va escriure un diccionari»	137
<i>Maria Bargalló Escrivà</i>	
El cos en trànsit i el viatge emocional.	149
<i>Elizabeth Russell</i>	
Canviar per sobreviure.	157
<i>Rosa Queral Casanova</i>	

PELS CAMINS D'ÀSCLEPI

- La recepció de Homero en el tratado de Galeno *De placitis Hippocratis et Platonis*. 175
Juan Antonio López Férez
- Reflexions sobre algunes incoherències i curiositats del lèxic mèdic i sexològic ...197
Pau Gilabert Barberà
- Los orígenes y el significado profesional de la escritura etnográfica. 207
Josep M. Comelles

VIGÈNCIES DE LA CULTURA CLÀSSICA

- Dels bàrbars grecs a la barbàrie contemporània: un viatge pels camins
de l'alteritat. 247
Joan J. Pujadas
- Personatges de l'antiguitat clàssica en la teatralitat medieval 269
Francesc Massip
- «Guadalupe Salvat», òpera romàntica per a Níobe 283
Magí Sunyer
- De Medea a Malèfica. Violència, maternitat i poder a la Bella Dorment 293
Montserrat Camps Gaset
- La faula òrfica dels dos matrimonis a Hadestown 309
Ernest Marcos Hierro

MITES, MEMÒRIA, ESCRITURA

- A propòsit d'un hexàmetre 'homèric' (EGF'Homer' 25 Davies = *Adesp. ep.* 11 West) .325
Jaume Portulas
- Petites perversions tràgiques: les tribulacions d'Hermíone 343
Jesús Carruesco, Montserrat Reig
- Teogàmies o violacions a les Dionisíaques de Nonnos de Panòpolis? 357
Antoni González Senmartí
- Reflexions sobre Ovidi i els déus a les *Metamorfosis* 377
Josep M. Escolà Tuset
- Heroïnes mítiques. Surrealisme i autobiografia en l'última etapa poètica
de Iannis Ritsos 389
Esteve Bou i Castellà

Entre sexe i castedat: *pudicitia* i poliamor en els temps dels Cèsars

Diana Gorostidi Pi

Universitat Rovira i Virgili–Institut Català d'Arqueologia Clàssica

*Ribussa ai miei pensieri un desiderio di ieri
ed è l'eterna lotta tra sesso e castità*

Franco Battiato

A la Joana (amb qui ens vam conèixer amb Semònides...)

En època romana, la virtut de la modèstia i de la contenció sexual de la dona, en concret, de la *matrona*, l'esposa legítima del ciutadà, estava idealitzada en la deessa *Pudicitia*, representada com una dona virtuosa, pudorosa, que oculta de cap a peus els seus encants femenins de la vista indiscreta dels homes.¹ La roba i els mantells que porta són de llana cardada, filada, teixida i cosida amb les seves pròpies mans (*lanificium*): uns abillaments modestos, però dignes, que escauen a una personalitat dòcil, obedient, amable, casolana (*domidesa*) i plenament dedicada a la cura dels fills i de la llar (*labor matronalis*). Aquesta condició es coronava en el cas de la dona d'un sol cònjuge (*univira*), aspecte socialment molt preuat, sobretot en les vídues joves.² Aquesta abnegació

---

1 Aquest treball s'emmarca en el grup de recerca Literatura, Iconografia i Recepció de l'Antiguitat (LIRA), que depèn del grup interinstitucional MIRMED-GIAP (2017-SGR-970) de la URV-ICAC-UAB.

2 Les segones núpcies estaven mal considerades, per això August, en la seva legislació per fomentar la natalitat, va imposar a les vídues, especialment a les joves, tornar-se a casar en els dos anys següents a la mort del marit (Grubbs, 2002: 219). No obstant això, el prestigi de les *univirae* romania, i a les inscripcions funeràries aquesta condició s'expressa amb la fórmula *uno contenta viro/marito* (per exemple, a CIL VI, 5162. Cf. *Catul. 111: Aufilena, viro contenta vivere solo*

ideal de la condició femenina era pròpia d'una època en què tradicionalment elles romanien a casa, mentre els homes sortien a treballar els camps, pregar als déus, complir els deures amb la societat i defensar la comuna pàtria.³ Aquestes dones s'encarregaven de la llar, educaven els fills engendrats pel seu legítim espòs i s'ocupaven dels ancians de la família, parlaven poc però amb conveniència, i la seva bellesa era admirada, perquè reflectia una conducta moralment irreprotxable.⁴ *Pudicitia* era, al capdavant, la virtut de la fidelitat sexual a l'espòs, la que permetia legitimar la paternitat dels fills, i també garantir la salvaguarda de l'honor, no només de la dona, sinó de tota la família.⁵

Aquest retrat idíl·lic de les virtuts i deures de la perfecta *matrona* (*perfectissima femina*), juntament amb el seu espòs, ciutadà honorable, constitueix l'estereotip de la família romana per excel·lència, tal com apareix una i més vegades reproduït en les fonts antigues.⁶ Un dels exemples més primerencs és el famós i sempre recordat epitafi de Clàudia, del s. II a. de C., dedicat pel seu marit:⁷

Amic, poc és el que et dic: aturát i llegeix. Aquí està el sepulcre gens bonic d'una bonica dona: els seus pares li van posar el nom de Clàudia. Va estimar el seu marit amb el seu cor, va criar dos fills; d'ells un a terra abandona, l'altre sota terra el deixa. De conversa agradable i caminar adequat. Va cuidar la casa, va filar la llana. Ja està. Pots marxar.⁸

El tòpic de la dona pudorosa, casta i casolana (*pudica casta domiseda*) es troba encarnat en diversos arquetips recordats per la tradició i recollits en les fonts antigues. Dones llegendàries que, a més de representar els valors tradicionals de castedat i abnegació, van demostrar-se determinades a mantenir la seva moral irreprotxable en moments adversos, com Horàcia i Lucrècia. Aquesta última encarna, precisament, la imatge de la *Dea Pudicitia* fins a l'extrem.⁹ Era l'esposa de Luci Tarquini Col·latí, que es va vantar davant Sext Tarquini, fill del rei Tarquini el Superb, de la seva bellesa i

---

nuptarum laus e laudibus eximiis (Aufilena, viure contenta amb un sol home per a les esposes és lloança entre les millors lloances). Sobre les *univirae*, vegeu Lightman i Zeisel, 1977; Olaso, 2009.

3 Sobre aquesta figura prototípica femenina de l'antiga Roma, vegeu Cantarella, 1981: 246-271; Larsson Lovén, 1998; Alfaro i Francia, 2001; Cenerini, 2002; Gourevitch, Raepsaet i Charlier, 2003: 77-96; Langlands, 2006: 37-77; Cenerini, 2014; Casamayor Mancisidor, 2015; Lamberti, 2016; González Gutiérrez, 2018.

4 Sobre el parlar de les dones púdiques, vegeu Lamberti, 2016: 57; sobre la bellesa femenina com a sinònim de moralitat irreprotxable, vegeu Cenerini, 2014.

5 Sobre la *Dea Pudicitia* com a virtut dèficada, cf. Bevilacqua, 2016: 143-147.

6 L'expressió *perfectissima femina* va ser utilitzada per Sèneca en la carta de consol que va dedicar a la seva mare Hèlvia, per referir-se a la seva germana, tieta de l'autor, dona de virtuts exemplars (Sen. *Helv.* 19, 4). Sobre l'estereotip del matrimoni i la família romana, vegeu Rawson, 1986; Treggiari, 1991; Grubbs, 2002; Fayer, 2005 (parts II i III).

7 *CIL* I², 1211 = *ILRP* 973 = *CLE* 52 = EDR 132144 (C. Martino). Seguim aquí la versió llatina d'acord amb les normalitzacions lingüístiques de les formes arcaiques (EDR).

8 Són moltíssimes les inscripcions que recorden dones amb aquestes característiques morals, les quals han esdevingut un tòpic epigràfic molt difós. Sobre el tema, vegeu Lefkowitz i Fant, 1982: 133-147.

9 Una altra dona llegendària per les seves virtuts femenines va ser Horàcia. Sobre aquest tema, vegeu Mustakallio, 1999.

castedat per damunt les dones de la família dels Tarquins. Els homes ho van voler comprovar i, de nit, es van atansar a casa d'elles per espiar-les. Livi situa Lucrecia a casa, filant amb les seves serventes, imatge idíl·lica de la fidelitat conjugal:

D'allà arriben a Col·làcia, on troben Lucrecia de cap manera com les nores del rei, que van veure com passaven el temps en un esplèndid banquet amb les amigues, sinó entregada encara de nit a la llana, asseguda enmig de la casa entre les seves enfeïnades serventes. La palma del concurs femení va quedar en mans de Lucrecia.¹⁰

En coneixem prou bé la història, fets que van desencadenar el final de la monarquia romana: l'estupre a mans de Tarquini i el posterior suïcidi de Lucrecia davant el marit per recuperar l'honor perdut (*amissa pudicitia*) i perquè cap dona en el futur vulgui comportar-se indecentment (*impudica*) a costa seva.¹¹

Com s'ha vist en el cas de Lucrecia, la dona asseguda filant la llana i teixint és el símbol de les virtuts de la castedat, la fidelitat conjugal i la laboriositat domèstica, imatge recurrent des d'època arcaica —només cal evocar Penèlope esperant Ulisses. *Lanam facere* era, doncs, el *labor matronalis* per excel·lència, especialment preuat entre les famílies de classe alta en època republicana, i en general era socialment exigible a la resta de dones de condició lliure. La futura esposa estava preparada des de jove per assumir aquestes funcions. A propòsit d'això, l'arqueologia ha conservat quantitat de pesos de telers (*pondera*) i fusaioles en contextos tant funeraris com votius.¹² Aquestes petites peces de terrissa moltes vegades formaven part dels aixovars nupcials femenins, com demostra un excepcional *pondus* trobat a *Caesar Augusta*, que conté una inscripció de bon auguri per a la jove propietària:¹³

Que teixeixis moltes teles i et trobi un bon marit. Estima les peces del teler! Fem coses propícies i pròsperes.¹⁴

Una qualitat preuada en les dones de classe alta era l'educació rebuda.¹⁵ A més de la formació essencial en lectura i escriptura, les joves eren instruïdes en literatura, llatina i grega, així com en composició, dansa i cant, però només fins a nivells considerats moralment escaients a l'estatus.¹⁶ Fos com fos, una bona instrucció era indicatiu, d'una

¹⁰ Liv. 1, 57, 8-9.

¹¹ Liv. 1, 58-60.

¹² Sobre el tema, cf. Calzolari, 2001: 328-329; Migliardi Zingale, 2007; Alfaro i Karalis, 2008.

¹³ Beltrán i Beltrán, 2012 (= AE 2012, 780 = HÉp. 2012, 727).

¹⁴ En el text es diu literalment *lateres* (maons) en lloc de *pondera* (pesos) probablement per metonímia amb el material. Sobre aquest ús de *later* i els seus paral·lels literaris (a Lucili i Tibul), cf. Beltrán i Beltrán, 2012: 132-134.

¹⁵ Les fonts antigues parlen molt genèricament, i a vegades de manera contradictòria, de l'educació de les dones, i si ho fan, és només de les dones de les classes altes. Sobre això, vegeu López, 1994; Cid López, 2001; Hemelrijk, 2005: 1-5.

¹⁶ En aquest sentit, cal recordar Semprònia, esposa de Dècim Juni Brut, la culta matrona participà de la conjuració de Catilina, de la qual diu Sal·lusti (*Cat.* 25) que era «educada en literatura llatina i grega, tocava la lira i ballava amb més elegància del que necessita una dona honesta» (*litteris Graecis Latinis docta, psallere et saltare elegantius quam necesse*

banda, de l'estatus privilegiat de la família però, de l'altra, permetia mostrar la capacitat i intel·ligència de la dona, així com, eventualment, eloqüència i un temperament decidit, característiques considerades com a virtuts només en el cas de dones excepcionals, com ara Cornèlia, la mare dels Gracs. Per a la immensa majoria, això no obstant, una formació cultural decent els permetia, un cop esposades, tenir cura també de l'educació bàsica dels futurs fills.

Cornèlia (189-110 a. de C.), filla d'Escipió Africà i esposa de Tiberi Semproni Grac, va tenir dotze fills, dels quals només li van sobreviure, Tiberi i Gai Semproni Grac, famosos magistrats, i una filla. És recordada també per haver renunciat, ja vídua, a esposar el rei d'Egipte Ptolemeu VIII Evergetes, per tal de portar ella mateixa l'educació dels seus fills.¹⁷ Matrona docta i determinada, Cornèlia encarna la dona amb caràcter, particularment activa en la formació i transmissió del prestigi familiar. La seva vida memorable —va ser la primera dona a rebre l'honor d'una estàtua pública—,¹⁸ coincideix també amb els primers elogis públics de dones en ocasió dels seus funerals. Així recorda Ciceró el fet a propòsit de Popília, la mare de Q. Lutatius Catulus, del 102 a. de C.:¹⁹

penso que jo i tots els qui van ser-hi presents ens vam delectar molt quan vas pronunciar l'elogi de la vostra mare Popília, la primera dona a qui fou tributat un tal honor en la nostra ciutat.

Tenim testimonis d'altres elogis públics dirigits a dones excepcionals, potser no tan cèlebres, però que igualment representen aquesta figura femenina íntegra, decidida i lleial, com la desconeguda matrona tradicionalment identificada amb Túrria. La dona, que va patir l'assassinat dels pares i la guerra civil del 49-48 a. d. C., va salvar el seu espòs de les proscripcions de Cèsar, evitant fins i tot la seva mort. Malgrat això, un dels mèrits més destacats d'aquesta esposa admirable i abnegada va ser oferir fins i tot el divorci al seu marit a causa de l'esterilitat de la parella, sacrifici que el seu home va rebutjar per amor d'ella. Li dedica un llarg i emocionat elogi funerari, on no pot manca la lloança de les seves virtuts com a matrona romana modèlica:²⁰

est probae). Sobre la visió sal·lustiana de les dones de l'entorn de Catilina, vegeu Bauman, 1992: 67-68; Posadas, 2011; Lamberti, 2016: 56-57. Sobre dones romanes cultes i literates, vegeu els treballs reunits a López, 1994.

17 Val. Max. IV, 4.4; Plut. *Vit. C. et Ti. Gracch.* 40.4; Tac. *Or.* 28. Sobre Cornèlia, vegeu Bauman, 1992: 42-44; Hemelrijk, 1999. Les matrones vídues mantenien la tutela dels fills mentre elles quedaven sota la tutela formal d'un parent, de manera que a la pràctica gestionaven elles mateixes el patrimoni familiar. Aquesta condició era envejable per a moltes dones que podien mantenir així una quasi tota independència jurídica i econòmica (Grubbs, 2002: 219-241).

18 Tot i que segurament decretat en època d'August (Plin. *NH* 34, 14.31). Sobre August i la recuperació pública dels models ètics femenins, vegeu Hemelrijk, 2005. Actualment es conserva el pedestal, dipositat als Museus Capitolins de Roma (*CIL* VI, 10043 = EDR 113975 [S. Orlandi]). Sobre la imatge pública de les dones i el reflex a les lloances funeràries (*laudationes funebres*) i epitafis, vegeu Forbis, 1990; Pepe, 2015; Navarro Caballero, 2017.

19 Cic. *De or.* 2, 11.44. Cf. Gourevitch i Raepsaet Charlier, 2003: 37; Pepe, 2015: 181-182.

20 *CIL* VI, 41062 = EDR093344 (A. Ferraro). Túrria és un nom convencional, a partir de la proposta d'identificació feta pels primers editors de la inscripció. Cf. Durry, 1950; Lamberti, 2006: 39-41; Evangelisti, 2012a; Osgood, 2014;

Les teves bones qualitats domèstiques, el pudor, la gentilesa, l'amabilitat, el bon tracte, la teva dedicació a teixir llana, l'interès en la religió però sense superstició, el vestir sense ornament, la sobrietat en la cura personal, cal que les recordi? Cal que parli de la teva atenció a la família, la compassió amb què vas atendre d'igual manera tant la meva mare com els teus pares, que la vas cuidar amb la mateixa voluntat que els teus, i la resta d'innumerables coses que les tenies en comú amb totes les matrones que cultiven una honorable fama?

Una de les primeres conseqüències de tot el que s'ha exposat és l'estatus econòmic i social de les matrones de classe alta, així com el prestigi familiar de les famílies aristocràtiques, que els permetia potencialment cultivar aquesta imatge de dona honorable, *perfectissima femina*, dedicada a la família i a la feina de la llar.²¹ En cas de la mort de marit, o bé podien gaudir d'una molt honorable viudetat com a *univirae*, que moltes vegades implicava una envejada independència social i econòmica, tot i l'obligació moral i familiar de mantenir un estil de vida irreprotxable, o bé es podia incrementar el prestigi de la família a través de nous enllaços matrimonials amb homes del seu nivell social o superior. Pel que fa a les dones de classe mitjana benestants, nascudes lliures o llibertes, estaven exemptes d'aquestes exigències, però les cultivaven igualment, bé pel prestigi o la reputació, en la mesura que el seu patrimoni els ho permetia. O al menys així consta en la majoria dels epitafis.

Amb el pas dels temps, la rígida moralitat de la institució familiar especialment exigida entre les famílies de classe alta més conservadores es va anar relaxant, i les dones van iniciar la conquesta d'una certa autonomia, autoritat i protagonisme en l'àmbit no només familiar, sinó social i, fins i tot, polític, ja des de finals de la República i, sobretot, gràcies també a la prosperitat econòmica i a una llarga situació de pau i estabilitat instaurada a partir de l'època d'August. En aquest moment comencen els testimonis de dones que van ser protagonistes d'episodis transcendents de la història de Roma, tot i que molt sovint considerades negativament per la seva audàcia, independència i intel·ligència com massa «baronívoles».²²

Malgrat aquesta obertura, a les matrones de les classes superiors se'ls continuava exigint un comportament formalment decorós i impecable d'acord amb el rang i la noblesa familiar que representaven. L'alternativa era la infàmia i el càstig, especialment en el cas d'adulteri, aterridor, ja que des dels temps més antics era prerrogativa del pare o del marit matar impunement la dona esposada segons el ritual *cum manu*, és a dir,

---

Pepe, 2015: 194.

21 Potencialment, perquè les fonts llatines recorden dones dels ordres senatori i equestre acusades i condemnades per adulteri. Un dels casos més emblemàtics és el de Júlia, l'única filla d'August. Sobre aquest tema, vegeu més endavant.

22 Per exemple, Semprònia o Fúlvia. Sobre aquestes dones en política, vegeu Bauman, 1992; Cid López, 2010; Posadas, 2011; Cenerini, 2012.

la unió legítima celebrada segons ritus arcaics pròpia de les famílies aristocràtiques.²³ La pena era executada dins de la família, i no va ser fins a l'època d'August quan, amb la *lex Iulia de adulteriis coercendis*, l'acusació d'adulteri passa a ser d'àmbit públic (*crimen publicum*), quan la pena de mort va ser commutada per l'exili (*relegatio in insulam*).²⁴

Una d'aquestes matrones adúlteres conegudes per les fonts antigues va ser Vistília, que per defugir de l'acusació, va preferir declarar-se públicament prostituta, emparant-se en la llei que eximia de càstig les dones que exercien professionalment.²⁵ El marit, que no va voler divorciar-se d'ella, va ser acusat de proxeneta per no denunciar-la, tot i que es va poder lliurar per una qüestió formal, ja que, segons explica Tàcit, no havia passat encara el termini establert per la llei per formular l'acusació. Vistília va ser finalment condemnada a l'exili:²⁶

El mateix any [19 d. de C.], per rigorós decret del senat, es va posar restricció a la impudícia de les dones, i es va establir que no poguéu comerciar amb el seu cos la dona que tingués un avi, pare o marit que fos cavaller romà. Car Vistília, nascuda de família de pretors, havia proclamat davant dels edils la seva llicència per a prostituir-se, segons el costum admès entre els antics, que jutjaven que les impúdiques tenien càstig suficient amb la mateixa confessió de la seva vergonya. També es va demanar retre comptes a Titidi Labeó, marit de Vistília, del motiu per què havia omès la venjança de la llei contra la seva esposa, manifestament delinqüent. I com ell va posar com a pretext que els seixanta dies concedits per a la consulta encara no havien passat, va semblar suficient prendre mesures contra Vistília, que va ser enviada a l'illa de Sèrifos.

Tot i l'escàndol, que reflectia una relaxació generalitzada dels costums entre alguns membres de les classes superiors, hi va haver dones que encara van mantenir les formes, fins i tot van ser recordades per la seva plena conveniència a les *mores maiorum*, com demostra un breu epitafi de Roma d'època adrianea en l'arquitràu monumental que coronava l'accés al seu sepulcre: el concís text de regust arcaic resumeix perfectament aquest pensament:²⁷

Aquí jeu Amímone, l'òptima i bellíssima esposa de Marc,
filadora, pietosa, modesta, frugal, casta, casolana.

L'estereotip ja estava imposat, i les fórmules funeràries emprades en els epitafis d'esposes que documenta l'epigrafia manifesten clarament aquesta percepció, amb ad-

²³ Les lleis de les XII Taules al·ludien a la capacitat del marit d'expulsar de casa la seva dona adúltera (Cic. *Phil.* 2.28.69). Sobre l'adulteri de l'esposa *cum manu*, vegeu Fayer, 2005: (part III) 189-211. Sobre el suïcidi de les dones acusades d'adulteri (*honestas mors*), vegeu Conesa i González, 2016.

²⁴ Torrent, 2016: 239-242.

²⁵ Strong, 2016.

²⁶ Tac. *Ann.* 2, 85.

²⁷ CIL VI, 11602 (= 34045 = CLE 237).

jectius com, per exemple, *pudicissima*, *piissima*, *castissima*, *fidelissima*, *obsequentissima*, *innocentissima*.²⁸

Però què passava amb les dones que no pertanyien als ordres privilegiats? A la base de la piràmide social, integrada per la resta de la plebs, s'hi troben homes i dones lliures de les imposicions pròpies de l'aristocràcia per tradició dels *mores maiorum*. En aquest nivell les línies de les diferències socials es toquen, es barregen i es confonen, tal com demostren les fonts literàries i la documentació epigràfica. D'una banda, les dones tenien la possibilitat de sortir de casa a treballar i guanyar-se la vida per elles mateixes, i sabem que ho van fer gairebé amb el mateix èxit que els homes. En efecte, les fonts i, sobretot, les inscripcions romanes, documenten activitats vinculades al món de l'emprenedoria realitzades per dones, que fora de la llar van ser motor i engranatge també del desenvolupament social i econòmic de l'imperi.²⁹ De l'altra, a diferència de l'endogàmia tradicionalment difosa entre les famílies de les classes superiors, la freqüentació entre persones de diversa condició social habitual a la resta de la població queda ben palesa a través de les fonts epigràfiques, que documenten diversos tipus d'unió entre ciutadans, estrangers, lliberts i esclaus.

Però aquesta barreja social comportava la impossibilitat de matrimonis legítims entre membres d'estatus diferents, cosa que va fer proliferar les unions *de facto* (*concupinatus* i *contubernium*), que, exonerades de les rígides obligacions de les unions *de iure* (*iustae nuptiae*), van mostrar-se molt adients per acollir relacions entre persones de desigual condició social.³⁰ El *concupinatus* era propi de persones lliures (*ingenui* o lliberts) que per raons diverses no gaudien del dret al matrimoni (*ius connubium*), com els soldats o els estrangers. En aquests casos, tots dos membres de la parella es defineixen com a cònjuges, és a dir, junts en igualtat (de *coniux*, literalment 'sota el mateix jou'), mentre que el *contubernium* era la cohabitació amb una dona esclava, definida com a *contubernalis* (companya de *cubiculum*, concubina), amb una connotació clarament inferior.³¹ A diferència dels matrimonis *de iure*, per donar validesa a una relació *de facto*, *concupinatus* o *contubernium*, bastava només la convivència.

Malgrat que els romans eren oficialment monògams, per la qual cosa era socialment inacceptable mantenir una concubina mentre vivia la dona legítima (*uxor*),³² els

28 Sobre els epítets funeraris femenins, vegeu, per al cas d'Hispania, Díaz López, 2015; Abascal 2017: 68-72.

29 Sobre aquest tema, vegeu Treggiari, 1976; Maurin, 1983; Alfaro, 1999; Cenerini i Buonopane, 2003; Lázaro Guíllamón, 2003; Alfaro, 2010.

30 *Iustae nuptiae* era el matrimoni oficial entre contraients que gaudien del *ius connubium*, dret exclusiu dels ciutadans romans i llatins fins al 212 d. de C. Sobre les *iustae nuptiae*, vegeu Treggiari 1991; Fayer 2005 (part II).

31 El *contubernium* també es donava entre dona lliure i esclau. Sobre el concupinat i el contuberni a Roma, vegeu Rawson, 1974; Friedl, 1996; Grubbs, 2002: 143-153; Fayer, 2005: (part III) 11-54; Robles Velasco, 2011.

32 Ja hem vist la importància de la fidelitat conjugal imposada a les esposes legítimes, com a garante de la legítima paternitat dels fills. Sobre els termes *uxor* (esposa legítima) i *coniux* (esposa, companya), vegeu Treggiari, 1991. Quant a la freqüència d'aquestes denominacions, la praxi epigràfica sembla demostrar un ús indistint en la majoria de les inscripcions funeràries, tot i que majoritàriament decantat per *coniux* (vegeu, per exemple, Beraud, 2011).

costums eren bastant més laxos, tal com es desprèn de nombrosos testimonis d'homes que mantenien diverses amants alhora.³³ D'altra banda, les raons lligades a les herències feien que molts homes vidus amb fills adults, especialment de les classes superiors, no es tornessin a casar, per la qual cosa optaven pel concubinat amb una altra dona, nova companya sentimental (*coniunx*).³⁴

Entre la resta dels homes, les parelles *de facto* podien ser de diversa natura, segons l'estatus de la companya. Per exemple, en l'epitafi d'un llibert d'un senador, es mencionen les seves dues esposes, la primera per *concubinatus* (*coniunx prima*); la segona, esclava, per *contubernium*.³⁵

Consagrat als déus Manes. Per a *P. Iulius Lysiponus*, llibert de l'excònsol *Lupus*, que va viure setanta-un anys, dels quals quinze amb la seva primera muller *Donata* i vint-i-vuit anys amb la seva amant *Ròdine*, sense cap tipus d'ofensa amb cap d'elles, totes dues molt obedients, i de les quals va tenir tres fills mascles.

El text està precedit de l'epitafi del fill de *Lysiponus*, mort a l'edat de quinze anys,³⁶ els mateixos amb què va conviure amb la seva primera esposa, *Donata*, probablement també de condició lliberta. No sabem què va passar amb ella, potser va morir també. L'esclava *Ròdine* va passar a ser la seva nova companya (*domina*).³⁷

De la mateixa manera, tenim també altres testimonis d'epitafis de matrimonis amb dones vídues esposades una segona vegada, on es documenta el nom dels dos marits.³⁸

Als déus Manes. Per a *M. Aurelius Aristos*, llibert imperial, i per a *Terentia Helpis*, la seva esposa, que va viure amb ell setze anys i va romandre vídua (...) i quinze dies. *T. Aelius Caricus*, llibert imperial, segon marit de *Terentia Helpis*, esposa incomparable, amb qui va viure quatre anys, set mesos i deu dies.

L'epitafi d'*Aristos* i *Terentia* va ser fet per *Caricus*, el segon marit. La segona part de la inscripció recorda, no obstant això, els anys de viudetat de la dona, prova de la importància del manteniment per un llarg temps de la seva condició com a *univira*. Un altre epitafi encarregat per una dona de condició lliure disposa que juntament amb ella i el seu primer marit sigui enterrat el seu segon espòs, tots dos de condició lliberta.³⁹

33 Són nombrosos els exemples famosos. Per a Cèsar, vegeu Salza Prina Riccotti, 1991: 113-128.

34 Sobre els problemes d'herència lligats als segons matrimonis, vegeu Grubbs, 2002: 220-235.

35 *CIL* VI, 20116.

36 *CIL* VI, 20158.

37 *Ròdine*, tot i que esclava concubina, apareix qualificada com a *domina* (senyora), un terme amb clares connotacions afectives (vegeu, per exemple, el terme anglès *mistress*).

38 *CIL* VI, 13025. Vegeu Treggiari i Dorken, 1981: 270.

39 *CIL* VI, 28878.

Consagrat als déus Manes. *Vibia Polla*, filla de *Titus*, va encarregar encara viva (aquest sepulcre) per a ella, per al seu espòs *C. Caecilius Myro*, que bé s'ho mereix, i amb qui va viure vint-i-quatre anys i set mesos, i per a *Q. Caesius Hermes*, el seu actual espòs, que sigui enterrat en el mateix lloc.

Els lliberts reben el tractament de *coniux* respecte a la dona de classe superior; per tant, es tractava d'unions entre persones lliures, tot i que de condició desigual.

La llibertat i la manca de lligams religiosos i institucionals permetien una certa flexibilitat en la concepció d'aquestes unions *de facto*, fins al punt de documentar també més d'una «parella de tres». Aquests triangles sentimentals es troben ben documentats epigràficament, i les fórmules emprades indiquen, sense cap mena de dubte, que la natura establerta entre els implicats era considerada per ells com a plenament marital.

Es coneixen més d'una vintena d'inscripcions funeràries dedicades a una dona per part de dos homes, aparentment vius, que es refereixen a ella contemporàniament com a *coniux*, terme que, com hem vist, assenyala una relació de concubinatge homologable *de facto* al matrimoni entre persones de condició lliures (*ingenui* o lliberts):⁴⁰

«Als déus Manes. Per a *Arria Onfale*, *L. Arrius Farus* i *Ti. Claudius Stafylus* ho van fer per a la seva esposa que bé ho mereix»

«*C. Iulius Restitutus* i *C. Iulius Abascantus* ho van fer per a *Aufustia Tyche*, la seva esposa».

En un entorn tan manifestament monogàmic, com era la societat romana representada per les famílies de la classe alta, amb la insistent perpetuació dels valors i virtuts dels *mores maiorum*, causa perplexitat una declaració oberta de poligàmia en inscripcions com aquestes.⁴¹ No obstant això, cal considerar l'heterogeneïtat pròpia de les capes inferiors, més barrejades al llarg dels segles i, probablement, més permeables i adaptables a les necessitats del dia a dia. Aquesta realitat més complexa en alguns moments podia donar peu a situacions completament inusitades, tal com, en efecte, testimonien alguns documents com el que veurem a continuació. Llegim primer el llarg epitafi d'una dona excepcional.⁴²

40 *CIL* VI, 12406 i 21709. Altres exemples d'inscripcions de dos homes dedicades a la mateixa *coniux*: *CIL* VI 4370; 13268; 14573. Sobre el tema, Treggiari i Dorken, 1981, 269-270.

41 Per a una discussió sobre el tema de l'efectiva poligàmia, poligínia i poliàndria en l'antiga Roma, vegeu Rawson, 1974; Treggiari i Dorken, 1981; Williams, 2012: 143-147.

42 *CIL* VI, 37965 (= *CLE* 1988 = *AE* 2013, 154). La inscripció, excel·lentment incisa, es va trobar trencada en dos fragments perfectament recompostos, a les excavacions a prop de la Porta Pinciana de Roma. Tot i la controvèrsia en la datació, sembla que hi ha un consens ara a fixar-la a la segona mitat del segle II d. de C., a partir de criteris tant de forma (paleografia) com de contingut (llengua i estil). Cf. Gómez Pallarès, 1996 : 268. Per les qüestions cronològiques, vegeu Saltelli («Datazione») i Evangelisti, 2012b: 546.

Als déus Manes d'Àl·lia Potestat, lliberta d'Auli.

Aquí jeu una dona de Perusa, cap de més preuada. De diligents com ella, d'entre moltes dones amb prou feines una o dues se n'han vist. Tan gran com eres, et trobes continguda en una urna tan petita.⁴³ «Oh, tu, cruel i dura rectora del fat, Persèfone, per què arrenqueu les coses bones mentre sobreixen les dolentes?» M'ho pregunten tots, i ja em canso de contestar; els hi cauen les llàgrimes, senyals benèvoles del seu esperit.

Era forta, íntegra, tenaç, innocent, la més fidel guardiana de la casa, endreçada a casa i a bastament a fora; conegudíssima per la gent, era de tal mena que només ella podia afrontar qualsevol cosa; de poques paraules, va romandre sempre irreprotxable. Era la primera a sortir del tàlem i l'última a tornar al llit per descansar, un cop deixat tot en ordre. Mai sense motiu va deixar la llana de les mans, i cap de més amable li va estar al davant, i els seus costums eren sans.

Mai es va vanar de si mateixa, ni tampoc es va reconèixer com a lliberta. Blanca de pell, d'ulls bonics i cabells rossos, es diu que cap dona mortal va conservar com ella una lluentor de la cara com d'ivori, i en el seu pit de neu hi havia la bellesa d'un mugró petit. I què diré de les seves cames? Les d'Atalanta, en comparació, fan riure! No es preocupava del seu aspecte, perquè el seu cos era bonic per natura. Tenia els membres suaus, perquè cercava de treure's el pèl allà on fos. Potser se li culparà que tenia les mans aspres, però res li agradava si no ho havia fet ella mateixa.

No tenia cap interès en saber res dels altres, considerava que amb ella ja tenia suficient. Es va mantenir irreprotxable, perquè mai havia comès res de dolent. Ella mateixa, mentre va viure, portà les regnes de dos joves amants, de tal manera que van esdevenir semblants segons l'exemple de Pílades i Orestes: una única casa els acollia i compartien un únic alè. Després d'ella, aquests mateixos ara es troben separats i cadascú envelleix per la seva banda; allò que una dona va construir el pas del temps ara ho destrueix. Contempleu Troia, el que va fer una dona una vegada! Us prego que em deixeu emprar justament aquí, en un cas petit, exemples altiloqüents.

Aquests versos te'ls ofereix el teu patró, mentre plora sense consol, com a ofrena a tu, que has marxat, i que mai has estat arrencada del meu cor; coses que creu que són regals agraïts de ser donats a les persones que han marxat; cap dona després de tu considera prou digna per a ell, que viu sense tu i contempla en vida el seu propi funeral. Ell mateix porta el teu nom escrit en or i el col·loca al braç, perquè pugui retenir en or [el teu nom] «Potestat», portant-lo sempre amb ell. Quanta més força tinguin els meu elogis, més temps viuràs en els meus humils versos. La teva imatge porto a les mans per a consol meu, la que venero amb devoció i a la qual ofereixo moltes corones;

---

43 Preferim seguir aquí la interpretació tradicional (*seriola* com a petita urna), tot i que considerem rellevant recordar la variant proposta per J. Gil (1977: 289-290), que interpreta el vers com *sedula serio tam parva tam magna tenere* (cf. Fernández Martínez, 1999: 280: «Apenas alguna que otra, de entre muchas, parece haberse tomado en serio con atención tanto las pequeñas cosas como las grandes»).

quan em reunirà amb tu em seguirà com a acompanyant. Però, mentrestant, infeliç, a qui encarregaré aquests rituals solemnes? Tant de bo quedés algú a qui jo els pogués confiar; només això, ara que has marxat, potser em faria feliç. Ai de mi! Has vençut, el meu destí és el mateix que el teu.

Qui sigui capaç de fer malbé aquest monument, gosarà fer-ho també als déus; creieu-me, té condició divina qui és celebrada en aquesta inscripció.⁴⁴

Es tracta d'una inscripció excepcional, el contingut de la qual és tot un oxímoron del paper de la dona romana.⁴⁵ D'una banda, permet encabir tota la tradició del model de *Pudicitia*, l'ideal de perfecció domèstica de l'esposa romana, *lanifica* i *domisèda*, de parlar discret i socialment irreprotxable.⁴⁶ De l'altra, en canvi, la dona és dibuixada detalladament amb tot l'esplendor de la seva sensual feminitat, a mode del repertori eròtic propi de les *mulieres impudicae*.⁴⁷

A tot això s'hi afegeix una notable particularitat més, que és la capacitat de la protagonista de conuiu plenament i maritalment fins a la seva mort amb dos homes a la vegada, en amor i harmonia, la qual cosa constitueix la primera declaració de relació palesament poliamorosa a Roma documentada fins al moment.⁴⁸ Als dos amants s'hi afegeix la figura del desconsolat patró, que li dedica a la seva estimada.⁴⁹ Ell la recorda en el seus versos i la venera com una deessa, portant amb ell el seu retrat i un braçalet amb el seu nom, evidenciant el viu contrast entre l'esplèndida evocació de la seva *perfec-*

44 Traducció al català també a Miró, 2015: 91, 93. Altres traduccions i comentaris, totals o parcials: Gil, 1977: 287-291 (amb interessants propostes per a la correcta interpretació del text); Horsfall, 1985; Fernández Martínez, 1999: 279-282; Saltelli, 2003 (que recull tota la bibliografia precedent); Cugusi, 2013; Guzmán, 2020.

45 No entrarem a comentar el text en tota la seva extensió, perquè la seva complexitat s'escapa de l'objectiu del present treball. Basta recordar aquí els treballs esmentats a la nota anterior que han dut a terme comentaris exhaustius sobre el contingut, forma i significació en la literatura llatina.

46 És interessant contrastar la descripció de Potestat (v. 11: *munda domi, sat munda foras*) amb el vocabulari emprat per Cató (Agr. 143) a l'hora de descriure les tasques de la masovera (*munda siet*).

47 Sobre aquesta descripció detallada i sensual del seu cos, totalment inapropiada en l'elogi d'una dona pudorosa, vegeu Cenerini, 2014: 96-97. De fet, s'ha plantejat que potser Potestat, a més de concubina del seu antic amo, treballava de prostituta i que aquesta era la relació amb els altres dos joves amants referits al text. D'altra banda, la seva sensualitat i bellesa hauria pogut suscitar enveja entre la gent, que haurien malparlat d'ella titllant-la d'*infamis*, acusació de la qual el seu patró la defensa al v. 29: *mansit et infamis, quia nil admiserat umquam* («es va mantenir irreprotxable, perquè mai havia comès res de dolent»). Sobre aquests versos, vegeu Rizzelli, 1995.

48 V. 30-32: *Haec duo dum vixit iuvenes ita rexit amantes (...) / una domus capiebat eos unusque et spiritus illis* («Ella mateixa, mentre va viure, portà les regnes de dos joves amants (...) / una única casa els acollia i compartien un únic alè»). La interpretació d'aquest passatge ha estat controvertida des del descobriment de la inscripció l'any 1912. Uns han volgut veure la relació només entre els dos joves, identificats com a Orestes i Pílades, la parella mitològica d'amics amants. No obstant això, la crítica en general ha admès que els dos joves van ser els amants de la dona, la qual cosa converteix el document en la primera, i de moment única, declaració oberta i inequívoca de poliàndria a l'antiga Roma. Sobre els diversos posicionaments, vegeu Saltelli («Commento») n. 28 i Evangelisti, 2012b: 546.

49 Tenim constància d'altres triangles amorosos en passatges literaris, especialment a la poesia elegíaca, quan parlen d'amor i *amicitia*, normalment configurats per dos homes i una dona d'un mateix context social (Williams, 2012: 144). Per exemple, Ovidi (*Ars am.* 1, 741-746) ja va avisar sobre aquest tipus de relació, en què la dona, i el sexe amb ella, representa l'element de distorsió dels equilibris de l'amistat entre dos homes. En la mateixa línia trobem Properci (2, 34, 15-18), per a qui a l'amistat entre dos amics que ho comparteixen tot no hi entra la dona estimada. Molt diferent, pel que sembla, d'Àl·lius, el patró de Potestat, que no troba cap problema a compartir la dona estimada amb els dos joves.

tissima dona i la situació de desemparança de l'home vell —ningú més li queda— que plora la seva antiga serva i companya.⁵⁰

Hem fet un recorregut llarg, partint de Lucrecia, per tal de veure la imatge i percepció del concepte de *pudicitia* com a model tradicionalment assignat a la *matrona* romana i que garantia la legitimitat de l'estirp familiar d'acord amb el seu rol eminentment procreatiu atorgat per les *iustae nuptiae*. D'una banda, la legislació, que penalitzava durament la dona adúltera, així com el dret del marit a repudiar l'esposa infèrtil, mostren com podien arribar a ser jutjades per l'opinió pública; de l'altra, les matrones cultes de l'aristocràcia, econòmicament solvents, especialment si eren vídues *univirae* i tenien fills menors, com Cornèlia, podien gaudir d'un alt grau d'independència gràcies a la tutela i a la gestió patrimonial, mentre guanyaven certa independència jurídica i molt de prestigi social. En qualsevol cas, calia que la dona de classe alta mantingués sempre una imatge moralment irreprotxable com a símbol del prestigi familiar. Tot i això, el comportament cada vegada més desinhibit d'algunes dones de classe alta a partir de finals de la república, de Semprònia a Vistília, demostra com la realitat era molt més complexa i polièdrica, i que tot i esdevenir un tòpic moral més o menys mantingut dins de les famílies més conservadores de les classes benestants privilegiades, *Pudicitia* va quedar cada vegada més relegada a l'estereotip públic de la dona modèlica, aplicada tòpicament a les dones casades, fins i tot a les dones que van conviure obertament amb diversos amants, com ara Àlia Potestat.

Pel que fa a les classes inferiors, la imatge de la *Pudicitia* era igualment cultivada, perquè la tradició imposava a les dones també aquest model ètic, tot i que el context social de les dones esposades era molt menys rígid. Les unions matrimonials depenien en aquest cas de la condició lliure o serva de la parella, que feia molt estesa la pràctica d'unions sentimentals *de facto* (*concubinatus* o *contubernium*) entre persones de diversa classe social que no gaudien del *ius connubium*. Tot i el clixé del matrimoni format per un únic home i una única dona, en alguns casos va haver-hi unions de tres persones, considerades a tots els efectes *coniuges*, tal com documenten diverses inscripcions funeràries de dones que van conviure amb més d'un home contemporàniament. El testimoni en pedra d'aquestes relacions conjugals manifesta que es consideraven unions socialment acceptables, fins i tot equiparables al matrimoni en els paràmetres que definien el concubinatge i que probablement volien manifestar el lligam sentimental dels homes respecte a la dona. En aquest sentit, l'excepcional epitafi d'Àlia Potestat confirma palesament l'existència de relacions poliamoroses ben avingudes.

Aquests casos, malgrat que siguin minoria, permeten copsar l'adaptació de la mateixa societat romana a l'enfrontament entre l'escrupolosa tradició i el pragmatisme

⁵⁰ L'amor desconsolat i irracional, tal com s'expressa al text, resulta aliè als estàndards de la poesia epigràfica, ja que aquí el dolor per la pèrdua de la dona estimada esdevé en fanatisme, tal com demostra l'establiment del culte a la *imago* i al *pignus amoris* d'or amb el seu nom, que conclou solemnement a l'epifonemàtica deïficació final.

de la vida quotidiana. L'anàlisi de tots aquests testimonis contribueix a millorar l'actual percepció sobre la condició de la dona romana, i comprovar que a vegades conceptes com abnegació i emancipació femenina, sexe i castedat, amor i poliamor podien convergir sense mostrar-se completament excloents i antagònics.

Bibliografia

- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (2017). «Algunos tópicos formularios en el vocabulario epigráfico de la muerte en el mundo romano». En J. M. IGLESIAS GIL i A. RUIZ-GUTIÉRREZ (ed.), *Monumenta et Memoria. Estudios de epigrafía romana*. Roma: Quasar, 65-86.
- AE = *L'Année Epigraphique*
- ALFARO, C. (ed.) (1999). «Más allá de la *labor matronalis*: aspectos del trabajo profesional femenino en el mundo antiguo». *Saitabi*, 49 (Dossier 2), 207-359.
- ALFARO, C. (2010). «La mujer y el trabajo en la Hispania prerromana y romana. Actividades domésticas y profesionales». En I. DEL VAL VALDIVIESO (coord.), *El trabajo de las mujeres en España (desde la Antigüedad al siglo XX)* (p.15-38). Mélanges de la Casa de Velázquez, 40-2.
- ALFARO, C.; KARALI, L. (ed.) (2008). *Vestidos, textiles y tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad, Purpureae vestes 2*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ALFARO, V. i FRANCIA, R. (ed.) (2001). *Bien enseñada: la formación femenina en Roma y el occidente romanizado*, Màlaga: Universidad de Màlaga.
- Bauman, R. A. (1992). *Women and Politics in Ancient Rome*. Londres: Routledge.
- BELTRÁN, F. i BELTRÁN, M. (2012). «*Ama lateres!* Sobre una pesa de telar cesaraugustana relativa al *lanificium*». *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 10, 127-148.
- BERAUD, M. (2012). «Désigner l'épouse gallo-romaine. Essai d'analyse des pratiques épigraphiques autour d'*uxor* et de *coniux*». *Genre & Histoire* [En línia], 10 Printemps [consultat el 8-06-20]. <<http://journals.openedition.org/genrehistoire/1569>>.
- BEVILACQUA, L. R. (2016). «Un pantheon per le virtù: antropologia delle divinità ideali a Roma». *Quaderni del Ramo d'Oro* en línia 8, 128-161.
- CALZOLARI, M. (2001). «I pesi fittili di età romana». En G. CORTI; V. GIORDANI (ed.), *Pondera. Pesi e misure nell'Antichità* (p. 327-330). Mòdena: Museo della Bilancia.
- CANTARELLA, E. (1981). *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*. Roma [3 ed. Milà, 1995]: Einaudi Scuola.

- CASAMAYOR MANCISIDOR, S. (2015). «Casta, pia, lanifica, domiseda: modelo ideal de feminidad en la Roma tardorrepública (ss. II-I a. C.)». *Ab Initio* 11, 3-23.
- CENERINI, F. (2002). *La donna romana*. Bolonya: Il Mulino.
- CENERINI, F. (2012). «Sessualità e imperium: la trasgressione femminile alla fine dell'età repubblicana», *Lectora. Revista de dones i textualitat* 18, 2012, 99-111.
- CENERINI, F. (2014). «La rappresentazione epigrafica della bellezza femminile in età romana». En M. F. PETRACCIA (ed.), *Dadi, fratture e vecchi belletti. Tra storia antica e medicina moderna. Atti della giornata di studio (Gènova, 29 novembre 2013)* (p. 93-103). Gènova: De Ferrari Editore.
- CENERINI, F. i BUONOPANE, A. (ed.) (2003). *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica*. Faenza: Fratelli Lega Editori.
- CID LÓPEZ, R. M. (2001). «La educación de la niña romana: de puella a matrona docta». En V. ALFARO i R. FRANCIA (ed.), *Bien enseñada: la formación femenina en Roma y el occidente romanizado* (p. 19-44). Màlaga: Universidad de Màlaga.
- CID LÓPEZ, R. M. (2010). «Mujeres y actividades políticas en la República. Las matronas rebeldes y sus antecesoras en la Roma Antigua». En A. DOMÍNGUEZ ARRANZ (ed.), *Mujeres en la Antigüedad Clásica: género, poder y conflicto* (p. 125-151). Madrid: Sílex.
- CIL= *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- CLE = F. Bücheler i E. Lommatzsch (ed.), *Carmina Latina Epigraphica*, Teubner-Leipzig, 1895-1897.
- CONESA, P. D. i GONZÁLEZ, R. (2016). «Honestas mors. Suicidas y muertes inducidas de mujeres en la antigua Roma». En R. RODRÍGUEZ i M. J. BRAVO (ed.), *Mujeres en tiempos de Augusto. Realidad social e imposición legal* (p.587-609). València: Tirant lo Blanch.
- CUGUSI, P. (2013). «CLE 1988 (= CIL VI, 37965), l'epigramma longum e l'elegia. Qualche osservazione metodologica sui testi epigrafici versificati», *Epigraphica* 75, 233-249.
- DÍAZ LÓPEZ, L. (2015). «Uxor merens: la consideración de la mujer en la epigrafía funeraria de la Hispania Citerior». *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra* 23, 49-95.
- DURRY, M. (1950). *Éloge funèbre d'une matrone romaine (éloge dit de Turia)*. Texte établi, traduit et commenté. París: Les Belles Lettres.
- EVANGELISTI, S. (2012a). «IV, 28. Laudatio funebre per una dona». En R. FRIGGERI, M.G. GRANINO CECERE i G.L. GREGORI (ed.), *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica* (p. 238-243). Roma: Mondadori Electa.

- EVANGELISTI, S. (2012b). «IX, 10. Elogio funebre di una liberta delle doti eccezionali». En R. FRIGGERI, M. G. GRANINO CECERE i G.L. GREGORI (ed.), *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica* (p. 545-547). Roma: Mondadori Electa.
- FAYER, C. (2005). *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Parte II. Sponsalia, matrimonio e dote. Parte III. Concubinato, divorzio, adulterio*, Roma: «L'Erma» di Bretschneider.
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, C. (1999). *Poesía Latina Epigráfica*, vol. II, Madrid: Gredos.
- FORBIS, E. P. (1990). «Women's Public Image in Italian Honorary Inscriptions». *The American Journal of Philology* 111, 4, 493-512.
- FRIEDL, R. (1996). *Der Konkubinat im kaiserzeitlichen Rom: von Augustus bis Septimius Severus*. Stuttgart: Steiner.
- GIL, J. (1977). «Epigraphica II». *Cuadernos de Filología Clásica* 13, 281-296.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. (1996). «Los Carmina Latina Epigraphica, precursores de la primera hagiografía latina». *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 38, 261-287.
- GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, P. (2018). «La educación femenina en Roma: Rompiendo tópicos». En I. VÁZQUEZ et alii (ed.), *Investigación y género. Reflexiones desde la investigación para avanzar en igualdad* (p. 297-310). Sevilla: SIEMUS.
- GOUREVITCH, D.; RAEPSAET CHARLIER, M. T. (2003). *La donna nella Roma antica*. Florència-Milà: Giunti.
- GRUBBS, J. E. (2002). *Women and the Law in the Roman Empire. A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Londres - Nova York: Routledge.
- GUZMÁN, A. (2020). «Guapa, lista y "moderna". El epitafio de Allia Potestas (CIL VI, 37965 = CLE, 1988)». En A. STRIANO, I. VELÁZQUEZ (coord.), *Quince inscripciones que no deberías perderte incluso en casa*. *Curs de divulgació en línia organitzat pel Departament de Filologia Clàssica de la UAM i la UCM* (disponible en línia al canal YouTube des de juny de 2020).
- HEMELRIJK, E. (1999). *Matrona Docta: Educated Women in the Roman Elite from Cornelia to Julia Domna*. Londres - Nova York: Routledge.
- HEMELRIJK, E. A. (2005). «Octavian and the introduction of public statues for women in Rome». *Athenaeum* 93, 309-317.
- HORSFALL, N. (1985). «CIL VI 37965 = CLE 1988 (Epitaph of Allia Potestas): a commentary». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 61, 251-272.
- LAMBERTI, F. (2016). «Meretricia vicinitas. Il sesso muliebre a Roma fra rappresentazioni ideali e realtà "alternative"». En E. HÖBENREICH et alii (ed.), *El Cisne III. Prostitución femenina en la experiencia histórico-jurídica* (p. 35-72). Lecce: Grifo.
- LANGLANDS, R. (2006). *Sexual Morality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.

- LARSSON LOVÉN, L. (1998). «*Lanam fecit*. Wool working and female virtue». En L. LARSSON LOVÉN i A. STRÖMBERG (ed.), *Aspects of women in Antiquity. Proceedings of the First Nordic Symposium on Women's Lives in Antiquity (Göteborg 12-15 Juny 1997)*, Jonsered: P. Åströms Förlag.
- LÁZARO GUILLAMÓN, C. (2003). «Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas». *RIDA* 50, 155-193.
- LIGHTMAN, M.; ZEISEL, W. (1977). «*Univira*: An Example of Continuity and Change in Roman Society». *Church History* 46, 19-32.
- LÓPEZ, A. (ed.) (1994). *No sólo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*. Madrid: Ediciones clásicas.
- MAURIN, J. (1983). «*Labor matronalis*: aspects du travail féminin à Rome». En Edmond LÉVY (ed.), *La femme dans les sociétés antiques. Actes des colloques de Strasbourg (mai 1980 et mars 1981)* (p. 139-155). Estrasburg: Université des Sciences Modernes de Strasbourg.
- MIGLIARDI ZINGALE, L. (2007). «Riflessioni in tema di apprendistato femminile e arte della tessitura: in margine a P. Oxy. LXVII 4596». *Aegyptus* 87, 199-208.
- MIRÓ VINAIXA, M. (2015). *Perènnia. Poesia epigràfica llatina. Edició bilingüe*. Barcelona: Godall Edicions.
- MUSTAKALLIO, K. (1999). «Legendary women and female groups in Livy». En P. SETÄLÄ i L. SAVUNEN (ed.), *Female networks and the public sphere in Roman society Rome (Acta Instituti Romani Finlandiae 22)* (p. 53-64). Roma: Institutum Romanum Finlandiae.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2017). *Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine (Scripta Antiqua 101)*. Bordeus: Ausonius Éditions.
- OLASOPE, O. (2009). «*Univira*: The Ideal Roman Matrona». *Lumina* 20, 1-18 [<http://lumina.hnu.edu.ph>]
- OSGOOD, J. (2014). *Turia: A Roman Woman's Civil War* (coll. «Women in Antiquity»). Oxford: Oxford University Press.
- PEPE, C. (2015). «La fama dopo il silenzio: celebrazione della donna e ritratti esemplari di bonae feminae nella laudatio funebris romana». En C. PEPE i G. MORETTI (ed.), *Le parole dopo la morte* (p. 179-222). Trento: Università degli Studi di Trento.
- POSADAS, J. L. (2011). «Mujeres en Salustio: estudio prosopo-historiográfico». *Gerión* 29, 169-182.
- RAWSON, B. (1974). «Roman concubinage and other *de facto* marriages». *Transactions of the American Philological Association* 104, 279-305.
- RAWSON, B. (ed.) (1986). *The family in ancient Rome. New perspectives*. Ithaca-New York: Cornell University Press.

- RIZZELLI, G. (1995). «II dibattito sulle 11. 28-29 dell'elogio di Allia Potestas». *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 61, 623-655.
- ROBLES VELASCO, L. M. (2011). «Matrimonio, uniones de hecho, concubinatio y *contubernium* de Roma a la actualidad». En A. A. MALCHER MEIRA (ed.), *Anais do XIII Congresso Internacional y XVI Congresso Iberoamericano de Derecho Romano en homenaje a Silvio Meira e Agerson Tabosa Pinto: o direito de família, de Roma à atualidade* (p. 51-74). Belém: Associação Iberoamericana de Derecho Romano.
- SALTELLI, E. (2003). *Lepitaffio di Allia Potestas* (CIL VI 37965; CLE 1988). *Un commento*. <<http://lettere2.unive.it/saltelli/index.htm>> (Università Ca' Foscari di Venezia. Data de consulta: 14/03/2020).
- SALZA PRINA RICOTTI, E. (1992). *Amori e amanti a Roma: Tra Repubblica e Impero*. Roma: «L'ERMA» di Bretschneider.
- STRONG, A. K. (2016). *Prostitutes and Matrons in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TORRENT, A. (2016). «Derecho penal matrimonial romano y *poena capitis* en la represión del *adulterium*». *Rivista di diritto romano* 15, 238-301.
- TREGGIARI, S. (1976). «Jobs for women». *AJAH*, 1, 76-104.
- TREGGIARI, S. (1991). *Roman marriage: Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*. Oxford: Clarendon Press.
- TREGGIARI, S.; DORKEN, S. (1981). «Women with two living husbands in CIL 6». *Liverpool Classical Monthly* 6, 269-272.
- WILLIAMS, C. A. (2012). *Reading Roman Friendship*. Cambridge: Cambridge University Press.